

ENGEL PÁL: SZENT ISTVÁN BIRODALMA. A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE*

*História–MTA Történettudományi Intézete,
Budapest, 2001. 344 oldal, 7 térkép, 2480 Ft*

*The Realm of St. Stephen. A History of Medieval
Hungary 895–1526
Fordította Pálosfalvi Tamás,
szerkesztette Andrew Ayton
I. B. Tauris Publishers, London, New York, 2001.
452 oldal*

Engel Pál közelmúltban bekövetkezett korai halálával súlyos veszteség érte a magyar tudományt. Utolsó könyve úttörő jelentőségű – angol nyelven ez az első átfogó, kritikai leírása Szent István Duna menti királyságának, a késő középkori Közép-Európa egyik vezető hatalmának. Ez idáig angol nyelven csak általános művekben lehetett olvasni a középkori Magyarországról, de még a legalaposabb földolgozás, Kontler László nemrég megjelent könyve sem áldoz százhusz oldalnál többet a témára (MILLENNIUM IN CENTRAL EUROPE, Atlantis, 1999). Engel háromszor hosszabb, gazdag tényanyaggal, de gazdaságosan megírt szövege magasabb szintre emeli a témát. A kötet huszonegy fejezetből áll, melyeket arányosan fölépített, jól kezelhető alfejezetek tagolnak. Hozzá megfelelő név- és tárgymutató, szövegvegyi jegyzetek, térképek és bibliográfia (az ilyen rendszeres apparátus a legtöbb magyar történeti műben mindmáig fehér holló). Engel semmit sem spórol el művéből. A szerző – vezető középkortörténész s az Anjou- és Zsigmond-kor szaktekintélye volt – nincs híján az önbizalomnak: kész rámutatni a korai magyar történet fehér foltjaira; kielégíti az alternatív magyarázatra vágyó olvasó igényeit a történet fordulópontjain; és bizonyítékai fényében kivészi a különféle történeti nézőpontokat.

A magyar történelem kezdeteinek forrásbéli szűkössége régi gond: a nyelvi bizonyítékok, az elbeszélő források és a régészeti foltárások egymásnak ellentmondó következtetésekhez vezetnek. A nyelv egyértelműen mutatja, hogy

a magyarok finnugor eredetűek (ezt az állítást több mint száz éve egyetlen valamirevaló tudós sem kérdőjelezte meg). Ugyanakkor arab, bizánci és frank források nomád „türk” népek mondják a magyarokat. A hagyományos vélemény szerint (melyet kortárs külföldi források is alátámasztanak) a magyarok az eurázsiai sztyeppeken át vándoroltak, majd Árpád vezérrel 895 és 900 között hódították meg a Duna medencéjének középső részét. A régészeti bizonyítékok azonban csak részben támasztják alá ezt a kronológiát. Elképzelhető ugyanis, hogy a VIII–IX. századi onogur (kései avar?) temetőkhöz valójában magyarok temetkeztek. Amennyiben ez a feltételezés bizonyul igaznak, akkor a magyarok legalább két hullámban érkeztek a Kárpát-medencébe.

Amint erre Engel rávilágít, az efféle rejtélyek egyik fontos oka az elbeszélő források csekély száma. Kelet-Európa nagy részével összehasonlítva a középkori Magyarország története részleteiben is tanulmányozható, hiszen vagy 300 000 királyi oklevél és egyéb dokumentum maradt fenn, bár, mint arra a közelmúltban megjelent, a magyar nemességéről szóló művében Martyn Rady fölhívta a figyelmet, szinte a teljes középkori királyi levéltár a Duna fenekén pusztult el. A hatalmas gyűjteményt Szulejmán közeledő hadserege elől menekítették bárkákra 1526. augusztus 31-én, de azok Esztergom közelében elsüllyedtek. Nem kevésbé fontos Engelnek az az észrevétele, hogy „a magyar történelem feltűnően szegény elbeszélő forrásokban, és ami van, az sem nagyon tartalmas”. A legelső ilyen forrás meg lehetőségen kései, és státusa finoman szólva is kérdéses. Az állítólag 1090 körül keletkezett úgynevezett ősgesztával kapcsolatban C. A. Macartney már jó hetven esztendeje meggyőzően mutatott rá, hogy az tulajdonképpen a történészek spekulatív „rekonstrukciója” később keletkezett geszták alapján. A XIII. századból már elég sok krónika maradt fenn, de ezekben csupán régebbi események rövid összefoglalásai olvashatók.

Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy a magyarok korai történelmének folytonossága számos megválaszolatlan kérdést vet föl. Milyen mértékben gyökeretkelt a sztyeppi magyar hagyományban az István király és közvetlen utódai által a XI. század során létrehozott intézmények és a társadalmi berendezkedés, és milyen mértékben kapcsolódtak a magya-

* A recenzió angol olvasóknak készült.

rok bejövetele előtti civilizációkhoz? Egy dologban mindenesetre biztosat mondhatunk: semmiféle folytonosságot sem találunk a római történelemmel. Nyugat-Magyarországot Augustus császár hódította meg, és az ország-rész négy évszázadon át maradt a birodalom része Pannonia provincia néven. Ezt a virágzó civilizációt azonban lerombolták a beözönlő hunok, akiket később a gepidák és más nomád törzsek, majd az avarok váltottak föl. A szláv migráció a VII. században érte el az egész területet, majd a VIII. század végén Nyugat-Magyarország frank ellenőrzés alá került. A magyarok az ország sok részén már letelepedett közösségeket találtak.

A királyság társadalmi szervezete a honfoglalás után Engel Pál szerint tehát nem jöhetett létre „ex nihilo”. A lehetséges kapcsolatokat egyenként számba véve a krónikákból táplálkozó nemzeti hagyomány a magyarokat Attila hunjaival azonosította – ám ezt a nézetet ma már egyetlen tudós sem osztja. A késői avarokkal való folytonosság lehetőségéről már szó esett. Nem lehet véletlen, hogy a magyarok neve minden nyugati nyelvben a késői avar *onogur* szóból származik. Léteznek közeli analógiák István és a frankok politikai intézményei között – ám ezek nem sok bizonyítékkal szolgálnak. Föltűnő, hogy a szláv nyelv menyire rányomta a bélyegét a Szent Istvánnak tulajdonítható új rendre. A politikai szervezet olyan alapvető szavairól van szó, mint *király, ispán, megye*, nemkülönben a kereszténység szavairól: *püspök, pap, barát* és még sorolhatnánk. A hét napjai közül négynek szintén szláv eredetű a neve.

A magyarok Nyugat-Európába és a Bizánci Birodalomba tett kalandozásainak rövid bemutatása után a szerző hozzákezd Árpád dédunokája: Géza fejedelem és fia, Vajk, a keresztységben István korának leírásához. Ez a két vezető fordított Magyarország sorsán oly alapvetően, ahogy azóta egyetlen uralkodó vagy politikus sem. Két-három emberöltő alatt a nomád törzsek életmódja átalakult: falvakban telepedtek le, s mindegyik faluban templom állt (fából, nagy néha kőből). Géza beszüntette a kalandozásokat, és követeket küldött I. Ottó császár udvarába. Visszaszorította a törzsi vezetők hatalmát, egyúttal megalapozta a fejedelemét; keresztény misszionáriusokat meg bajor lovagokat hívott az országba. István

keresztes hadjáratot indított a pogány hagyományok ellen, bajor hercegnőt vett feleségül, hatalmas birtokokat adományozott a bencés rendnek, megalapozta a keresztény egyházat: két érsek vezetése alatt tíz egyházmegyére osztotta az országot, királyi magánbirtokokat szervezett és mintegy negyven vármegyét, élén egy ispánnal. Istvánt a császár és a pápa támogatásával az 1000. év decemberében koronázták királlyá, és 1083-ban avatták szentté. Mindent összevetve Magyarország elismert keresztény királyságként került ki a nagy átalakulásból, amelynek első királyát évszázadokon át törvényalkotóként csodálták. Uralkodásából származtattak tulajdont, jogot, szabadságot és kötelezettséget.

István király történelmi teljesítménye Engel könyvének egyik fő témája. Azt azonban fűcsálljuk, hogy ez a téma részletekre szétvagdósva kerül elénk. A III. fejezetben a szerző először a Géza és István uralkodása idején végbement politikai eseményeket ismerteti. Ezt követi István közvetlen utódainak története. Ezután jön egy szakasz Szent Lászlóról és Könyves Kálmánról egészen 1116-ig, és csak ezután kanyarodunk vissza István uralkodásához és egyházszervezéséhez.

A kereszténység győzelme nem tüntette el a pogány hitvilág és szokásrend nyomait, bár e maradványokat István és utódai könyörtelenül üldözték. Könyves Kálmán idején azonban az idevágó büntetési tételek csökkentése azt jelzi, hogy a kereszténység addigra megszilárdult. A XII. században a magyar társadalom lassan megint átalakult. Megtelepedett az országban a premontrei és ciszterci szerzetesrend, kb. 1150-től a Párizsban tanult magyar klerikusok fontos pozíciókhoz jutottak itthon csakúgy, mint Kelet-Európa más vidékein. Nyugatról egyre többen települtek az országba, ahol a vásárhelyek szaporodtak, és megjelentek a városok német hosespekkel. A királyi bevételek tekintélyesre nőttek. Az udvari politika kiszámíthatatlan volt, és királyi szabadidősporttá vált a háborúskodás a szomszédokkal, akik gyakorta támogatták a trónra törő riválisokat. Magyarország dél felé terjeszkedett: Könyves Kálmán idején bekebelezte Horvátországot. Ez a lépés a dalmát városok miatt konfliktusokhoz vezetett Velencével és a Bizánci Birodalommal. Mindezt, továbbá a nehezen kibogozható dinasztikus kapcsolatokat

és ellentéteket Bizánccal érdekesen vázolja a szerző.

Engel fölülről lefelé haladva ábrázolja a társadalmi hierarchiát, a király főhűbéreseit, a „grófokat” (ispánok, akik részesülnek a *honor regni*ből), a jóval népesebb csoportokat alkotó „szabadokat” (várjobbágyok, „várnépek”) és a szabadsággal nem rendelkező „szolgálónépeket” (*servusok* és „rabszolgák”), de nem feledek meg a köztes rétegekről, például az udvarnokokról (a későbbi *conditionari*iról) sem. A társadalmi átalakulás fő nehézségét a földbirtok védelme jelentette. Az olvasó szeretne többet is megtudni a megyei „várföldek” és a királyi magánbirtok megkülönböztetéséről, amit Engel fontosnak tart.

1200 után a hirtelen megszaporodó oklevelek eloszlatják a korai magyar társadalmat övező homályt. Csak a XIII. századból tízezer dokumentum maradt fenn. Az egyház növekvő politikai befolyása és a Szentszékkal fenntartott szoros kapcsolat (a pápa ugyanis rendszeresen beleszólt a magyar belügyekbe) gazdag és megbízható írott forrásokat eredményezett. A XIII. századi társadalomban mélyreható változások történtek: megjelent a nemesség mint társadalmi osztály és aktív politikai erő. Nemesnek az számított, aki teljes jogú tulajdonnal, *allodiummal* rendelkezett, saját földbirtokán lakott, ellentétben a jobbágyokkal, akik valaki másén.

E „többé-kevésbé homogén osztály” magát a királyi szolgák (*servientes regis*) adták, akiket az 1222-ben kelt Aranybullában lefektetett „szabadságok” forrasztottak egybe. A legtöbb nemesnek csak kicsiny birtoka volt, míg az a több mint száz előkelő család – jó része valamelyik pogány vezér leszármazottjának vallotta magát – hatalmas, jobbágyok által művelt földdel rendelkezett. Ezekből kerültek ki II. András idején a bárók (*barones regni*), akik a királyi kíséretbe tartozván adományban kaptak várakat, birtokostul-várnépestül.

Az *allodium* szolgáltatments adománynak számított, nem hűbérbirtoknak, igaz, a kedvezményezettől elvárták, hogy az elkövetkezendő hadjáratokban a király rendelkezésére álljon. A bárói hatalommal szembeszálló „királyi szolgák” kényszerítették ki a királytól az Aranybullát, amely megtiltotta egész ispánságok eladományozását, és felsorolta a szent királytól, azaz I. Istvántól kapott kiváltságait.

Ezek közé tartozik a nemesség adómentessége, továbbá, hogy kizárólag a királynak voltak alárendelve, hogy csak érvényes bírói ítélettel lehet őket letartóztatni, sőt megfogalmazódott a királyi akarattal szembeni ellenállásuk joga is. Engel leszögezi azt is, hogy az Aranybulla és az 1217-ben kiadott angol Magna Carta (szövegszerű vagy szellemi) kapcsolatairól szóló régi tanese minden alapot nélkülöz. Nem sokkal az Aranybulla első kibocsátása után a nemesség korporatív jellegét helyi szinten erősítette meg a megyei autonómia, a választott bírák (*judices nobilium*) intézménye, továbbá a nemesség választott képviselőinek részvétele a királyi tanácsban, a főpapok és a bárók társaságában. A királyság központjában lezajlott változások leírása mellett a szerző a távolabbi területekről sem feledek meg. Több alfejezetben ismerteti az erdélyi nemzetiségek színes sokféleségét, a helyi jogokkal fölruházott magyar, székely, szász, román és egyéb népcsoportokat.

II. András fiának, IV. Bélának 1240-ben kellett szembenéznie a tatárjárás pusztításaival. Engel sikeresebben világítja meg a tragédia előzményeit, mint a következményeit. A konzervatív Béla király trónra lépése után mindent megtett, hogy helyreállítsa a királyi hatalmat: megbüntette a királyi várak elherdálásának felelőseit, és András adományaiból épp eleget érvénytelenített ahhoz, hogy a bárók zömét közvetlenül a tatár támadás előtt elriassa az udvartól. A királyi sereg megsemmisítő vereséget szenvedett, és Béla király alig tudta családját az elfoglalt országból kimenteni. A betolakodók fölperzselték a falvakat; a központi területeken különösen nagy pusztítást vittek végbe – több száz települést és jó negyven monostort örökre letöröltek a térképről. A szerző beszámol arról, hogyan változott meg a király politikája a tatárok visszavonulása után. Ekkor, apjához hasonlóan, IV. Béla is nagyszabású adományozásba fogott, sőt még „magánvárak” építését is bátorította. Uralmának végére mintegy száz új erődítmény védte az országot az esetleges újabb betöréstől. Engel a király katonai reformjairól is beszámol. Hiányzik azonban az átfogó értékelése annak a IV. Bélának, akit az utókor méltán nevezett „második honalapító”-nak.

Az utolsó Árpádok zűrzavaros politikáját mesterien foglalja össze a szerző. A fegyveres

konfliktus Béla király és fia között, IV. László és a kun közbiztonság és főleg a bárók frakcióharcainak anarchiába döntötték az eladdig szilárd királyságot. Az utolsó Árpád-házi király, III. András halálakor, 1301-ben az ország sorsa vidéki kiskirályok és fegyveres *familiáris*uk kezébe került.

Egy viharos évtizedet követően az Anjou királyok helyreállították a rendet. Károly Róbert, a késő középkori Magyarország „négy kiemelkedő uralkodója” közül az első, hosszú és nehéz küzdelmet vívott e célért. A pápa és a magyar hierarchia támogatta ugyan, de az országban kevés megértésre talált. Még a koronázási jelvények sem voltak a birtokában, 1307-re mégis sikerült megszabadulnia ellenlábasaitól, és 1310-ben szabályosan meg is koronázták a Szent Koronával. De amint maga Károly Róbert is megjegyezte, az országot csak 1323-ra sikerült teljesen birtokba vennie.

Károly Róbert és fia, I. Lajos, akit külföldi haditettei elismerésül Nagy Lajosnak neveznek, folytatta a magyar uralkodók hagyományos politikáját, és dél, valamint kelet felé terjeszkedett. Ez a törekvés a XIV. században eredményesnek bizonyult – rövid távon legalábbis –, mivel a király hatalmas megszilárdult, és a régióban nem akadt számottevő rivális erő. Károly Róbertnek sikerült a régi bárókat új, hozzá és fiához lojális csoporttal fölváltania. Mind ő, mind Nagy Lajos személyesen vezette a királyi sereget a csatamezőn, amely Károly Róbertnek nem volt a legsajátabb területe. Hadra termelt fia már pusztá megszokásból is csatába ment: „*Úgy tűnik, igazából maga a hadakozás volt az, amiben élvezetet talált*” – írja Engel, de hozzát teszi: „*vállalkozásaiból feltűnően gyakran hiányzott a reálpolitikai elképzelés*”. Kézenfekvő példa erre a nápolyi kaland, amely bebizonyította, hogy Magyarország hatalmi tényező Európában, Lajos költséges itáliai hadjárataiban azonban nem lehet világos stratégiai célt fölfedezni. Mindenesetre a lengyel korona megszerzése 1370-ben lehetővé tette Nagy Lajosnak, hogy közvetítsen Csehország és Lengyelország között, aminek Magyarország is hasznát látta, mert Közép-Európa stabilitása megszilárdult. Az Anjou királyokat nem akadályozták belpolitikai konfliktusok az aktív külpolitikában és a hadviselésben. A király udvartartását, a bárókat és rangosabb kíséretüket összefűzték királyhű érzelmeik,

és ők alkották az udvari nemesség szűk körét. Életstílusuk igencsak elütött a „vidéki nemesség”-étől. A királyi udvarban honos lovagi életforma, a királyi tornák, az 1326-ban alapított Szent György-lovagrend mind-mind a friss nyugat-európai szellem megnyilvánulásai, igaz, nem kulturális, hanem inkább lovagi értelemben. A királyi birtokok még mindig fölmérhetetlenül hatalmasak voltak. Akármilyen sok földet adományozott is Károly Róbert és Nagy Lajos, a király Magyarországon így is a földterület csaknem egynegyedét birtokolta, s ha ehhez hozzávesszük az összes bányavárost és a többi kiváltságos területet, akkor az ország egyharmada tartozott a király közvetlen fennhatósága alá. 1382-ben, Lajos király uralkodásának végén több mint százötven vár volt királyi kézen. Az Anjou uralkodók sikereinek titka valószínűleg az volt, hogy a középkori Európa aranybányáinak java része Magyarországon működött. Tíz kamarából álló hálózat szedte be a király járandóságait, s mindegyik élén kamaraispán (*comes camerae*) állt – aki a legtöbbször külföldi vállalkozó volt. Engel Pál hangsúlyozza, hogy „*a kamarák és általában véve a királyi pénzügyek a királyi magán-gazdasághoz tartoztak, nem pedig a királyi tanács hatáskörébe. Ügyeikbe a báróknak nem volt beleszólásuk; szerencsére, mondhatnánk, mert az urak a jelek szerint az elemi számtannal sem voltak tisztában. A kamaraispánoknak viszont, akik a tárgyhoz egyedül értettek, a király alacsony rangú magánalkalmazottjaiként nem lehetett helyük a bárók között. A tanács tagjai közül két személynek volt mégis köze a pénzügyekhez. Első sorban a tárnokmesterek, mivel hagyományosan ő volt a kamara alattvalóinak – a kamaraispánnak és alkalmazottainak, valamint a királyi városoknak – legfőbb bírója; másrészt az esztergomi érseknek, akinek joga volt az ország nevében a vert pénz minőségét ellenőrizni, és ennek fejében megülte a pénzverési jövedelem tizede, a *pisetum**”.

A szerző szerint a harmadik kiemelkedő uralkodó Luxemburgi Zsigmond, Csehország és Magyarország királya. Engel üdítően friss szemmel tekint erre az „idegen” királyra. Ez idáig a magyar történészek (talán túlzottan is Thuróczy János XV. századi, Hunyadi-párti KRÓNKA-jára támaszkodva) Zsigmondot gyönge, a bárói ligák kénye-kedvének kitett és folyton külföldön tartózkodó királyként tartották számon, és a „Garai-Cillei-liga bábjának” nevezték. A király kíséretében is túl sok külföldi-

nek jutott hely ahhoz, hogy Zsigmond az országban népszerűvé válhatott volna. Mindenesetre legfőbb ambíciója az volt, hogy német-római császár váljék belőle, ami végül a magyar érdekek rovására sikerült is neki. Tény, hogy amikor Zsigmondot királlyá választották, úgy kellett táncolnia, ahogyan a bárói liga fűtyült – mi több, később rákényszerült, hogy maga is belépjen a ligába, sőt a liga egy időre börtönbe is vetette. És az is igaz, hogy hosszú idő után ő volt az első magyar király, akinek uralkodása során súlyos likviditási gondokkal kellett megküzdenie.

A történetnek azonban van más oldala is. A kormányzati politika finanszírozásához szükséges pénz elégtelenségével Zsigmond utódainak is kivétel nélkül szembe kellett nézniük. Ami a bárói liga markába került Zsigmondot illeti, a király Károly Róberthez hasonló utat járt be: kompromisszumokkal és erővel sikerült neki a bárói osztály nagy részét saját, híven szolgáló embereire cserélni. Uralma végén, mint Engel rámutat, a negyven legtehetősebb földbirtokos fele parvenü *homo novus* volt, s a legtöbbször magyar. Az, hogy Zsigmond a belpolitikai stabilitás veszélyeztetése nélkül is hosszú időszakokra távozhatott az országból birodalmi ügyekben, jól mutatja, milyen mértékben sikerült hatalmát megszilárdítania. Ezenkívül Zsigmond újító hajlamú király volt, sokkal inkább, mint Nagy Lajos, és eredményesebbnek bizonyult a hosszú távú reformok végrehajtásában is. A szegény nemesek és a parasztok körében bevezette a telekkatonaságot (*militia portalis*). Fejlesztette a bírósági adminisztrációt, átalakította az adórendszert, és megerősítette a városok autonómiáját. Mintegy negyven szabad királyi és más kiváltságokkal bíró várost ismerünk az országban, a legtöbbször vastag fallal vették körül. Ez a szám alacsonyabb, mint Nyugat-Európában, és, mint Engel aláhúzza, a városok sokkal kisebbek is voltak. A legnagyobb, a pompás Buda „*kisebb volt Krakkónál, nem szólvá Prágáról és Bécsről*”. Zsigmond mindhiába igyekezett Magyarországon egyetemet alapítani – nem találkozott mohó tudásszomjjal, hiszen még a leggazdagabbak sem tudtak írni-olvasni.

1380 után Magyarország folyamatosan az oszmán-török betörések fenyegetésében élt. Miután Zsigmond keresztes hadai 1396-ban Nikápolytól súlyos vereséget szenvedtek, a király szakított a támadó hadjáratok gondolatá-

val. Stratégiájának középpontjába a déli határszél megerősítését helyezte, jól épített várak láncolatával. Annak érdekében, hogy ütközőállamok sorával szigetelje el Magyarországot a Török Birodalomtól, rugalmasan politizált Havasalfölddel, Szerbiával és Boszniával. A magyar fennhatóságért cserébe az ütközőállamok uralkodói nagy területű magyarországi birtokokat kaptak, Zsigmond báróivá lettek, azt pedig rájuk bízta, milyen *modus vivendi* alakítanak ki országaik a törökkel. Ez a politika nem működött zökkenőmentesen, és nem is tette népszerűvé a királyt hazájában. Leginkább a huszita háborúk kitörése és a (főképp 1410 utáni) hosszas nyugati távollétek fokozták az uralkodóval szembeni ellenérzéseket, aki pedig abban az időben Európa vezető államférfia volt, és bizonyos távlatból tekintve „*kiemelkedő történelmi alak*”.

Zsigmond halála után Magyarországon az addigra már ismert fordulat játszódott le: a központi hatalom összeomlott. Ezúttal több mint két évtized telt el, míg Hunyadi Mátyás hozzáfoghatott a királyi hatalom helyreállításához. A trónviszályok körülményei között Magyarországon meghonosodott a rendi rendszer. A politikai hatalom a király, a királyi tanács ellenőrzéséért viszálykodó bárói ligák és az országgyűlés között oszlott meg, mely utóbbiban a főnemességen és az egyházon kívül minden földbirtokos – főleg a megyei nemesség – is szóhoz jutott.

Az anarchiát Hunyadi János kormányzó, Magyarország legkiválóbb középkori hadvezére fékezte meg. Hunyadi azonban 1456-ban, a törökök felett aratott döntő nándorfehérvári diadal után meghalt. A polgárháború újból föllángolt egészen addig, míg Mátyást a Hunyadiak hívei a Duna jegén királlyá nem választották. A döntést a bárók és a budai várban összegyűjtött királyi tanács tagjai is bölcsen elfogadták. A királynak ismét csak ki kellett egyeznie a bárókkal, hogy biztosítsa a politikai stabilitást. És ismét – a középkori Magyarország történetében utoljára – kompromisszumokkal és ravaszsággal kellett a tehetséges uralkodónak megoldania a bárói csoport felrúgását. Ezúttal is a király hajtotta végre a szükséges reformokat, amelyek részben a vidéki nemességnek kedveztek, hogy megteremtse költséges külföldi hadjáratának anyagi hátterét. Zsigmond királyhoz hasonlóan Mátyásnak is a különböző hadszíntereken képviselt ellenté-

tes politikai érdekekkel kellett szembenéznie. Engel sarkított véleménye szerint a Mátyás közép-európai hegemoniájáért vívott csehországi és ausztriai hadjáratok miatt „a török elleni védelem végképp háttérbe szorult”. Nem mint ha Mátyás alábecsülte volna az oszmán veszedelmet. A pápához intézett leveleiben harcias hangot ütött meg, és gyakran kérkedett azzal, hogy Magyarország „az egész kereszténység bástyája és védőpajza”. Ennek ellenére többet tehetett volna a törökök által megrongált déli védvonal helyreállításáért.

Az életerős, ragyogó katonai tehetségű autokrata, a reneszánsz kultúrát nagyvonalúan támogató Mátyás (kétezer corvinát tartalmazó könyvtáránál csak a Vatikáné volt nagyobb egész Európában) 1490-ben halt meg. Birodalma egy szempillantás alatt darabjaira hullott. Mivel nem volt legitim örököse, aki megőrizhette volna az udvar és az új bárók lojalitását, a hatalom azonnal a viszálykodó bárói ligák martaléka lett. A bárók a jóra való, de akaratgyenge II. Ulászló cseh királyt választották meg uralkodónak. Sem neki, sem tízéves kisleányának – II. Lajosnak – nem volt esélye rá, hogy visszaállítsa a királyi hatalmat. A kormányzat lebénult: a király állandó pénzzavarral küszködött, s ennek következtében az ország védelme is összeomlott. Ulászló halálával pedig kitört a káosz. „A kívülállóknak számára egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a Magyar Királyság nem nagyhatalom többé, hanem Európa »beteg embere.«” 1526-ban I. Szulejmán szultánnak gyermekei a Mohácsnál szétzúzni Szent István birodalmát.

Az olvasó nem várhat el mindent egy jó könyvtől. A politikai eseményeket Engel Pál kiválóan és tömören foglalja össze, de műve elsősorban nem elbeszélő történelem. A főszereplők arcképeit sem találjuk meg benne. Mint Engel megjegyzi, a fennmaradt források természete miatt „[Nagy] Lajos az első magyar uralkodó, akiről egyenítő vonások maradtak ránk”. A kötet fő erénye az, amit a magyar társadalomról, annak átalakulásairól és a tulajdonrendszernek a politikai intézményekre való hatásáról mond.

Szent István birodalma néhány emberöltő alatt bekapcsolódott a nyugati keresztény civilizáció fő áramába, társadalmi szervezete azonban egyedi jellemzőkkel is bírt, amiket Európa nyugati felén sehol nem találunk meg. Engel szövegéből napnál világosabban kitű-

nik, hogy a birtokrendszer allodiális jellege messzemenő következményekkel járt. Végző elemzésben a politikai stabilitást a földtulajdon biztosította. A király hatalmát ugyanis senki sem kérdőjelezte meg, amíg a királyi patrimonium sértetlen maradt. Ez az állapot azonban nem tarthatott soká. Akárcsak Európában másutt, akik lojalis szolgálattal kiérdemelték (*meritum*), nagy birtokadományban részesültek, s belőlük emelkedett ki a bárói osztály. A rendszer fő jellegzetessége az volt, hogy a földadomány *allodium*nak, a már letudott szolgálat szabad jutalmának számított, amelyet semmiféle jövőbeni kötelesség nem terhelt. Az adományozottól természetesen elvárták, hogy hűséggel szolgálja a királyt, sőt fiú utódját is – de ezzel a „kötelezettség” már kimerült. Szerződéses viszonyról, amely az adományozó király és a megajándékozott nemes jogait és kötelességeit rögzítené, nincs tudomásunk (egyébként is a bárók még a XV. század végén is írástudatlanok voltak).

Az allodiális földtulajdon (elkerülhetetlenül?) alulintézményesített politikai rendszerhez vezetett, amely a folytonosságot alig biztosította. Túl sok minden múlt az uralkodó személyén. Az ország nyugalma, a központ autoritása a trónra lépő király könyörtelenségétől, ravaszágától és jó szerencsétől függött (hacsak nem burokban született, és sikeres apától vehette át az uralmat, mint Nagy Lajos), hogy létrehoz-e új, lojalis arisztokráciát, leváltva a nagyadományosok egy részét. Akármilyen hosszú és fáradságos manőverezéssel, továbbá nemzetközi összejöttöközésekkel járt is az elitcsere, a sikeres uralkodó halálakor a Ki nevet a végén? játszma mindig előlről indult. IV. Béla (1270), Nagy Lajos (1382), Zsigmond (1437) és Mátyás (1490) halála után egyaránt barbár anarchia tört ki. Itt nyilván többről van szó, mint az „utódlás megoldatlanságáról” (280. o.). Az olvasónak az a benyomása, hogy a Magyar Királyság politikai berendezkedését eljárásbeli szűkösség jellemezte. A jogviszonyok némileg megvilágíthatják a kérdést. A fő jogforrás a *consuetudo regni*, és nem az írott jog (*decreta*, melyeket a király ad ki az országgyűlés beleegyezésével) volt. A törvény: *jus* – jog valamihez –, a közösség elismert szokása, szokványos gyakorlata. Ebben a rendszerben a *jus* még csak nem is bíró által alkotott jog. A bírói gyakorlat csupán a *tacitus consensus populit*, egy (írástudatlan) birtokosság jogéretetét fejezi ki.

Úgy tűnik, még a XV. században sem tudott például az országbíró írni-olvasni. Találunk kedvező körülményt is, amely valamennyire enyhítette a hiányos intézmények politikai következményeit. Első helyen a keresztény vallást kell említenünk, amely békét hirdet, és a szeresd felebarátodat parancsolatán nyugszik – a kereszténység tekintélye és befolyása az országban folyamatosan növekedett. A Szent-szék rendszeres beavatkozásának visszatartó ereje is nélkülözhetetlen tényezőnek számított. Az Árpád-ház idején a magyar hierarchia megbízható és hatékony támogatást nyújtott fölkezt királynak a bárói csoportokkal szemben. Később azonban, éppen, amikor erre egyre nagyobb szükség lett volna, már sokkal kevésbé. Sajnos a késő középkorban az egyház, csakúgy, mint másutt, Magyarországon is sokat veszített tekintélyéből. A pápa kétségbeesett, amikor Mátyás király ragaszkodott hozzá: a Szentszék Beatrix királyné hatesztendő unokaöccsét tegye esztergomi érsekké (313. o.). A bárók hatalmát természetesen az országgyűlés volt hivatva ellensúlyozni, amely 1490-től jelentős szereplővé vált. A Mohács utáni időszakban az országgyűlés valóban egyre inkább a politikai stabilitás forrása lett, és hamarosan az ősi alkotmány központi szervévé vált. A *dieta* koronázás, amelynek feltétele a Habsburg-udvar és a magyar nemesség szabad alkudozásán alapuló *diploma inaugurale* kiadása volt, bizonyos fokú alkotmányos egyensúlyt tartott fenn. Mindez azonban nem vonatkozik a mohácsi vész előtti évekre, amikor az országgyűlés ahelyett, hogy csökkentette volna, csak fokozta az anarchiát. Németellenes kirohanásoknak adott teret, miközben Magyarország igencsak rá volt szorulva a német segítségre a törökkel szemben. A politikailag éretlen országgyűlés például olyasmit követelt, hogy a lutheránusokat halálbüntetés sújtsa (1523. évi 54. tc.), majd új esztergomi érseket „választottak”, és Werbőczyt „nevezték ki” nádornak, hogy azután a következő évben hűtlenségért „elítéljék” (a két országgyűlést egymással rivalizáló csoportok hívták össze, és a „határozatok” persze nem hajtották végre).

Feltehetően Szent István birodalmában Szent István koronája lehetett az intézményi folytonosság záloga. Az úgynevezett Szent Korona-tant, mint a XIX. századi politika termékét, nyugodt lélekkel figyelmen kívül hagyhatjuk (de lásd a 351. oldalt). Ám a korona szent-

sége, az első királynak tulajdonított látható korona valóban közrejátszott a politikai stabilitás erősítésében, ha máskor nem, hát legalább a trónutódlási válságok alkalmával. Az Árpád-ház fiágának kihalását követően menetrendszerűen bekövetkeztek az utódlási válságok. A Szent Korona birtoklása létkérdés volt a trónharcokban, mert a vele történő megkoronázás a királyi autoritás feltétele volt. Amint a pápai legátus 1309-ben panaszolta, a magyarok a látható koronát oly nagy tisztelettel veszik körül, „*quasi in eo sit ius regium constitutum*”. Míg Nyugat-Európában a királykoronázásból ünnepi, de lényegtelen szertartás lett, Magyarországon a Szent Korona királyi főre helyezése legitímálta a trónra lépő uralkodót. Gutí Ország Mihály nádor meg is jegyezte, hogy ha egyszer a Szent Korona került a fejére, még az ökröt is sérthetetlen királynak kell tekinteni. A korona hagyományerejét a magyar és a külföldi történészek is felismerték. E. H. Kantorowicz egyenesen azt állítja, hogy a hagyomány folytonossá tette a politikai hatalom gyakorlását, és kikiktatta az olyan elvonatkoztatások szükségességét, mint „a király sohasem hal meg”, vagy hogy „a király két testtel bír”. Nem vitás, hogy a koronahagyomány 1526 után hatékony volt, de Mohács előtt nem állította meg a királyság Mátyás halála után bekövetkező gyors leromlását és széthullását. Az a szabály például, hogy a koronát a világi és egyházi főrendek kezében kell hagyni (ezt kötötte ki például az 1492. évi 3. tc.), a legkevésbé sem volt elegendő a hatalomgyakorlás folytonosságához és a politikai stabilitáshoz. A mohácsi vész után az országgyűlés két királyt is választott, először Szapolyai Jánost, majd I. Ferdinándot. Székesfehérvárott a nyitrai püspök egy éven belül mindkét király fejére fölhelyezte Szent István koronáját. Gutí Ország Mihály foroghatott a sírjában. Engel véleménye szerint a Magyar Királyság (Lengyelországhoz hasonlóan) „*a maga hagyományos módján, ha nincs növekvő külső veszély, évszázadokig is fennmaradhatott volna*” (364. o.).

Valóban ez következne a könyvből? Ezt a kérdést sok mással együtt Engel Pál munkája után újból érdemes lenne szemügyre vennünk. A könyv közreadása már csak emiatt is a kelet-közép-európai történetírás piros betűs ünnepe.

Péter László
(Barabás András fordítása)